

Examen HAVO

2024

tijdvak 2
vrijdag 21 juni
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 23 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Asterix en Obelix

De kleine, slimme Asterix en de grote, sterke Obelix zijn de helden uit de stripreeks *Asterix en Obelix*. Deze strips spelen in de tijd dat een groot gedeelte van West-Europa wordt overheerst door de Romeinen. Het fictieve dorpje van Asterix en Obelix houdt dapper stand tegen de Romeinse overheersing. De bewoners hebben hun eigen democratische organisatie.

Belangrijke beslissingen in het algemeen belang van de dorpsbewoners worden gezamenlijk genomen op een vergadering waar iedereen zijn zegje kan doen. Op basis van alle meningen zoeken de dorpsbewoners

naar consensus en nemen ze gezamenlijk een besluit dat geldt als wet voor iedereen.

Volgens Jean-Jacques Rousseau is het vaststellen van de algemene wil de juiste manier om vrijheid en gelijkheid met elkaar te verzoenen.

- 1p 1 Leg uit dat bij het vaststellen van de algemene wil in het dorp van Asterix vrijheid en gelijkheid met elkaar worden verzoend.

In een van de verhalen moet een besluit worden genomen over het openen van nieuwe winkels. Er zijn namelijk plotseling veel Romeinen die in het dorp boodschappen komen doen. Tijdens een vergadering blijken alle dorpsbewoners het in het algemeen belang te vinden om nieuwe winkels te mogen openen, zodat ze geld kunnen verdienen aan de Romeinen.

Rousseaus directe democratie gaat uit van uniformiteit.

- 1p 2 Leg met de vergadering over het openen van nieuwe winkels uit wat Rousseau bedoelt met 'uniformiteit'.

Naarmate er meer winkels in het dorp worden geopend, neemt de onrust toe. Veel bewoners zijn namelijk tegen het openen van viswinkels. Er wordt een nieuwe vergadering gehouden over de situatie. De redenering van veel dorpsbewoners luidt: 'Viswinkels stinken en als er naast mijn winkel een nieuwe viswinkel komt, dan lopen mijn klanten weg en verdien ik niks.' Iedereen roept door elkaar en de gemoederen lopen hoog op over de vraag of het mogen openen van nieuwe winkels ook betekent dat je een stinkende viswinkel mag beginnen.

In Robert Dahls analyse van Plato ontbreekt het gewone mensen aan drie deugden of vermogens.

- 2p 3 Beargumenteer voor **twee** van deze vermogens of gewone mensen die volgens jou hebben. Gebruik bij **beide** vermogens het voorbeeld van het openen van nieuwe viswinkels.

Stel, na hevige discussie komt de vergadering tot het gezamenlijke besluit dat het openen van alle soorten winkels is toegestaan, behalve het openen van een viswinkel. De reden is dat dit in de toekomst tot de minste irritatie zal leiden.

Volgens John Stuart Mill neemt de rationaliteit van beslissingen toe door de vrijheid van meningsuiting.

4p **4** Leg deze opvatting van Mill uit met:

- zijn kritiek op een regering van experts, en
- zijn opvatting over ongelijk stemrecht.

Geef vervolgens een argument **voor** Mills opvatting dat de rationaliteit van beslissingen toeneemt door vrijheid van meningsuiting. Gebruik daarbij:

- het voorbeeld van de vergadering over de viswinkels, en
- het begrippenpaar 'gevoel en verstand'.

Asterix en Obelix zijn Galliërs, oorspronkelijke bewoners van West-Europa.

In het boek *De erfenis van Asterix* beschrijven twee docenten van de Universiteit van Amsterdam de gewoonten en gebruiken van de Galliërs. Over de democratie van de Galliërs schrijven zij:

tekst 1

Organiseren is een zaak van iedereen en van geheimzinnigheid of afspraken achter de schermen houdt niemand.

bron: René van Royen en Sunnyva van der Vegt, De erfenis van Asterix, 2003

Ga uit van de volgende definitie van democratie: 'een staatsvorm waarin organiseren een zaak is van iedereen'.

2p **5** Geef bij deze definitie van democratie een vooronderstelling.

Beargumenteer vervolgens of volgens jou de stelling 'van geheimzinnigheid of afspraken achter de schermen houdt niemand' een implicatie is van deze definitie.

Een andere kwestie die de schrijvers van *De erfenis van Asterix* belichten is die van culturele diversiteit. In de strips dragen de Galliërs broeken en de Romeinen toga's, een soort lange jurken. Dit was ook in werkelijkheid zo. Galliërs en Romeinen leefden op steeds meer plekken samen in het Romeinse Rijk. Zo reisden Galliërs bijvoorbeeld naar Rome, waar ze dan in hun broeken probeerden om werk te vinden tussen de Romeinen in toga's. Niet alle Romeinen waren hiervan gediend en de Romeinse machthebbers namen wetten aan die het dragen van broeken in de straten van Rome verboden.

Het Romeinse Rijk was in die tijd geen democratie maar een keizerrijk waarin de keizer de macht had.

- 2p 6 Geef een argument **voor** de opvatting dat er in een democratie meer ruimte is voor culturele diversiteit dan in een keizerrijk. Gebruik daarbij:
- de begrippen 'eenheid' en 'verscheidenheid', en
 - het voorbeeld van de wet over broeken dragen.

Opgave 2 GrondFest

GrondFest is een festival voor de democratie. De organisatoren vinden het zorgelijk dat we in een tijd leven waarin de democratische cultuur wereldwijd onder druk staat en niet iedereen het belang van democratie vanzelfsprekend vindt. Met het festival willen ze stimuleren dat zoveel mogelijk mensen meehelpen met het bouwen aan een open samenleving en een open democratie. Dat willen ze

doen door op het festival zoveel mogelijk mensen samen te brengen, van jong tot oud, van links tot rechts, met verschillende meningen en achtergronden en vanuit alle hoeken van onze samenleving. GrondFest is een festival om te experimenteren met ideeën over democratie en met manieren waarop mensen kunnen samenleven, juist ook voor wie zich in het dagelijks leven niet met democratie bezighoudt.

Volgens John Stuart Mill is het goed om je in te zetten voor democratie.

- 2p 7 Leg uit wat het verband is tussen Mills mensbeeld en zijn ontplooiingsliberalisme.

Leg vervolgens met dit verband uit dat Mill voorstander zou kunnen zijn van GrondFest.

GrondFest wil, door mensen met verschillende meningen in discussie te laten gaan, bijdragen aan begrip voor elkaar en het vinden van een algemene wil.

Joseph Schumpeter ziet democratie daarentegen als een markt. Volgens hem neemt de rationaliteit van gewone mensen in hun rol als burger af ten opzichte van hun alledaagse rationaliteit.

- 2p 8 Leg uit dat GrondFest volgens Schumpeters opvatting van democratie **niet** bijdraagt aan democratie, met:

- **een** van Schumpeters redenen dat de rationaliteit van mensen in hun rol als burger afneemt, en
- het voordeel van het model van democratie als markt dat competitie bepaalt welke leider geaccepteerd wordt.

Omdat de democratie wereldwijd onder druk staat, wil GrondFest ruimte bieden aan een democratische cultuur. Onderdeel van een democratische cultuur is hoe je op een goede manier met culturele diversiteit omgaat. Daarom besteedt GrondFest aandacht aan de kloof tussen mensen met verschillende overtuigingen. Overtuigingen kunnen gebaseerd zijn op verschillende bronnen, zoals geloof, wetenschap of sociale media. Om recht te doen aan deze verschillende overtuigingen en bronnen, vindt GrondFest elkaar respecteren belangrijk:

tekst 2

We zijn een festival waarbij de volgende elementen centraal staan:

Meedoen: jouw inbreng doet ertoe en kan het verschil maken. Het maakt niet uit wat je achtergrond is, iedere stem telt.

Leren: leer over de aspecten van de democratie en over hoe wij daar een rol in spelen, maar leer vooral ook van andere bezoekers en deelnemers.

Ontmoeten: ontmoet gelijkgestemden, maar juist ook mensen die je anders niet spreekt en die misschien wel een andere mening hebben.

Delen: deel jouw mening of kennis en neem kennis van de informatie, standpunten en meningen van anderen.

bron: grondfest.com/over-grondfest

Ook volgens Paul Cliteur vormt culturele diversiteit een uitdaging voor de democratie. Deze uitdaging moet volgens hem worden opgelost met de invoering van een lekenstaat. Cliteur verdedigt zich tegen drie bezwaren bij het idee van de lekenstaat.

3p **9** Geef **een** van deze drie bezwaren weer.

Geef vervolgens Cliteurs verdediging tegen dit bezwaar weer.

Beargumenteer tot slot wat volgens jou de beste oplossing is voor de uitdaging van culturele diversiteit: de lekenstaat of de regels van GrondFest.

GrondFest vindt dat je altijd met elkaar in gesprek moet kunnen gaan. Je moet je standpunten onderbouwen zodat er ruimte is voor gesprek, je moet elkaar de mogelijkheid geven om argumenten toe te lichten en je moet naar elkaar luisteren zodat je argumenten kunt afwegen.

Volgens GrondFest moet je de volgende basishouding aannemen: accepteren dat er geen absolute waarheid is, ongeacht of je gelijk hebt gekregen of niet.

Michael Sandel heeft de opvatting dat neutraliteit in een democratie onwenselijk is.

1p **10** Geef een argument dat de basishouding van GrondFest aansluit bij deze opvatting van Sandel.

GrondFest heeft, om de democratie te bevorderen, ook regels voor de communicatie op hun eigen sociale kanalen:

tekst 3

GrondFest tolereert op de sociale kanalen geen:

- 1 Grof taalgebruik, kwetsende scheldwoorden of het uitschelden van personen.
- 2 Racisme, seksisme, homofobie en andere vormen van haatzaaien of bijdragen die zo kunnen worden geïnterpreteerd. [...]
- 3 Het niet onderbouwd diskwalificeren van andere meningen of belachelijk maken van een standpunt.

bron: grondfest.com/grondhouding

Volgens Mill is volledige vrijheid van meningsuiting in het algemeen belang van de democratie. Hij geeft hier vier redenen voor. Daarnaast geeft hij twee redenen waarom het uiten van meningen die als kwetsend worden ervaren niet verboden moet worden.

- 2p 11 Leg uit in welk opzicht Mill zich **niet** in de regels voor communicatie in tekst 3 zou kunnen vinden, met:
- **een** van de vier redenen van Mill dat volledige vrijheid van meningsuiting in het algemeen belang van de democratie is, en
 - **een** van Mills redenen dat het uiten van meningen die als kwetsend worden ervaren niet verboden moet worden.

De doelstelling van GrondFest is om ruimte te bieden aan een democratische cultuur en om mensen samen te laten bouwen aan een open samenleving.

Scholieren zouden kunnen deelnemen aan GrondFest.

Amy Gutmann is voorstander van onderwijs door democratie.

- 1p 12 Leg uit dat deelname door scholieren aan GrondFest aansluit bij Gutmanns opvatting over onderwijs door democratie.

De overheid zou scholieren kunnen verplichten om voor burgerschapsonderwijs naar GrondFest te gaan.

Milton Friedman vindt dat de overheid vanuit democratisch burgerschap eisen mag stellen aan onderwijs.

- 2p 13 Leg deze opvatting van Friedman uit.
Geef vervolgens met deze opvatting van Friedman een argument tegen een door de overheid verplichte deelname van scholieren aan GrondFest.

Opgave 3 De fascistische uitdaging aan de democratie

Het fascisme was een politieke beweging, die aan het begin van de twintigste eeuw ontstond in Italië. Mussolini, de leider van de fascistische beweging, trok alle macht naar zich toe en dwong gehoorzaamheid af. Hij liet tegenstanders opsluiten en vermoorden en verbood alle andere partijen. Zo wierp hij met geweld de jonge Italiaanse democratie omver en vestigde een dictatuur.

Alexis de Tocqueville wijst op het gevaar van zachtmoedig despotisme.

- 2p 14 Leg uit dat volgens Tocqueville in een democratie zachtmoedig despotisme kan ontstaan.

Leg vervolgens het verschil uit tussen zachtmoedig despotisme en het fascisme.

De Italiaanse politiek activiste Michela Murgia stelt dat het fascisme een blijvend gevaar vormt voor de democratie. Haar boek *Fascist worden* is een gedachte-experiment. Daarin laat zij een fictieve voorstander van het fascisme verschillende argumenten voor het fascisme geven. Haar doel is om juist daardoor de democratie weerbaarder te maken tegen fascistische argumenten.

De fictieve voorstander van het fascisme zegt:

tekst 4

Het fascisme is een veel betere vorm van staatsbestuur dan de democratie. Goedkoper, sneller, efficiënter [...] Om te besturen heb je iemand nodig die vastberaden handelt en absoluut niet aarzelt om zijn mensen met zich mee te slepen, waarbij hij eventuele obstakels uit de weg ruimt met alle middelen die hij tot zijn beschikking heeft. [...] Het is veel efficiënter om alle macht te bundelen in handen van een sterke man die weet wat er moet gebeuren dan om een zwak bestuur voortdurend te laten kletsen over niks.

bron: Michela Murgia, Fascist worden, 2020

De fictieve voorstander van het fascisme wijst op een gebrek aan daadkracht in een democratie. Een krachtige fascistische leider zou dat gebrek oplossen.

John Stuart Mill heeft kritiek op een regering van een goede despoot.

- 1p 15 Leg uit dat Mills kritiek op een regering van een goede despoot ook van toepassing is op het pleidooi voor fascisme in tekst 4.

Volgens de fictieve voorstander van het fascisme is een ander argument tegen democratie dat een democratie leidt tot onvrede.

tekst 5

In een democratie is het volk mondig, de mensen eisen dat er naar ze geluisterd wordt, ze protesteren tegen besluiten die ze niet bevallen, ze hebben geen respect voor autoriteit, ze demonstreren en klagen, ze zijn niet dankbaar, noch gehoorzaam.

bron: Michela Murgia, Fascist worden, 2020

In *Het bestel* geeft Plato een aantal voorbeelden van hoe een democratie ten onder zal gaan. Bijvoorbeeld, jongeren zullen zich in een democratie niet de mindere voelen van ouderen.

2p 16 Leg uit dat volgens Plato een democratie ten onder zal gaan, met:

- tekst 5 en het begrip 'vrijheid',
- tekst 5 en het begrip 'gelijkheid'.

Een ander argument van de fictieve voorstander van het fascisme is gericht op de belofte van vrijheid in een democratie:

tekst 6

Er worden nooit, maar dan ook nooit [andere] politieke systemen [dan de democratie] overwogen, laat staan aangeboden. Nooit. Dat is toch op z'n minst merkwaardig? [...] Pindakaas? Hoe je 't maar hebben wil. Grof gemalen, fijn gemalen met stukjes pinda, crunchy, extra crunchy, creamy, extra creamy. Het houdt niet op! Een oneindig aantal keuzes in broodbeleg. Maar als het gaat om de keuze tussen de verschillende politieke systemen: helaas pindakaas, dan valt er opeens niks meer te kiezen. Niets. Eén product. Eén smaakje. Eén systeem. [...] Hoe ironisch dat we uitgerekend dat systeem vrijheid noemen.

bron: decorrespondent.nl

Zowel Robert Nozick als Robert Dahl vindt dat democratie geen volledige individuele vrijheid kan bieden. Ze verschillen van mening of dit een fundamenteel probleem voor de democratie is.

1p 17 Leg Nozicks opvatting uit dat democratie **niet** leidt tot vrijheid.

4p 18 Beargumenteer of jij het eens bent met de opvatting dat democratie **niet** tot vrijheid leidt, met:

- een van Dahls voordelen van democratie,
- het begrip 'positieve vrijheid',
- het begrip 'negatieve vrijheid', en
- tekst 6.

Volgens Murgia hoeft het fascisme geen instituten omver te werpen om weer de macht te krijgen. Het kan de democratie van binnenuit aantasten. Bijvoorbeeld door het beïnvloeden van taal. De fictieve voorstander van het fascisme legt dit uit:

tekst 7

De vijand [moet] worden aangeduid met ontsierende en liefst ontmenselijkende termen [...] Heel geschikt zijn termen als parasiet, ezel, worm, haai, teef, aasgier, varken, rat, orang-oetan, kakkerlak. [...]

Mocht er verontwaardiging rijzen, dan hoef je alleen maar te antwoorden dat het een grapje was en dat dergelijk taalgebruik past binnen het recht op vrije meningsuiting. In een democratie is daarmee meestal de kous af. Intussen heeft iedereen wel die verminkte naam [...] in zijn hoofd zitten en is degene die tot gisteren nog een respectabele tegenstander leek nu verworpen tot een onderwerp van spot, minachting en haat. Met andere woorden, een echte vijand.

bron: Michela Murgia, Fascist worden, 2020

Bhikhu Parekh vindt dat de vrijheid van meningsuiting beperkt moet worden.

3p 19 Leg met een voorbeeld uit **tekst 7** uit:

- Parekhs onderscheid tussen kritiek en belediging,
- een van Parekhs redenen dat traditionele argumenten voor vrijheid van meningsuiting ontoereikend zijn, en
- Parekhs opvatting dat belediging moet worden tegengegaan.

Een andere stelling van de fictieve voorstander van het fascisme is dat democratisch onderwijs een vorm van indoctrinatie is. Die indoctrinatie bestaat volgens de fictieve voorstander van het fascisme uit de erkenning van rechten voor minderheden en de gelijkheid van mannen en vrouwen. Volgens Gert Biesta kan het onderwijs niet alleen verantwoordelijk gehouden worden voor burgerschap in een democratie.

3p 20 Leg deze opvatting van Biesta uit.

Leg vervolgens uit dat Biesta kritiek heeft op een individualistische visie op democratie.

Leg tot slot uit dat politiek bestaan volgens Biesta tussen indoctrinatie en vrijblijvendheid in staat.

Tegenstanders van het fascisme vinden dat het fascisme wezenlijk verschilt van andere vormen van politiek. Fascisten zouden niet geïnteresseerd zijn in de uitwisseling van ideeën, maar vooral in het promoten van fascistische denkbeelden en het creëren van ophef. Pogingen tot een redelijk debat werken daarom in het voordeel van het fascisme en zorgen alleen maar voor meer media-aandacht. Daarom pleiten tegenstanders voor het 'no platform'-principe: fascistische ideeën moeten geen platform krijgen in de media en mensen met fascistische ideeën moeten worden uitgesloten van het publieke debat. Het deliberatieve model van democratie vat democratie op als een gesprek of deliberatie. Dat heeft volgens voorstanders vier voordelen.

- 2p **21** Geef met **een** van de voordelen van het deliberatieve model van democratie een argument **voor** het 'no platform'-principe. Geef vervolgens met een **ander** voordeel van het deliberatieve model van democratie een argument **tegen** het 'no platform'-principe.

Hans Kelsen en George van den Bergh onderzoeken allebei de vraag of een verbod op antidemocratische partijen past binnen een democratie.

- 1p **22** Leg uit dat het 'no platform'-principe aansluit bij Van den Berghs opvatting over een partijverbod.
- 1p **23** Geef met Kelsens opvatting over een partijverbod een argument **tegen** het 'no platform'-principe.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.